

ТРУДОВА МИГРАЦИЯ

д-р Ганета Минкова

Проф. в СУ „Св. Кл. Охридски“

и Института за държавата и правото при БАН

e-mail: ganminkova@abv.bg

LABOR MIGRATION

Ganeta Minkova

Phd, Professor at Sofia University „St. Kl. Ohridski“

and the Institute for the State and the Law at the Bulgarian Academy of Sciences

e-mail: ganminkova@abv.bg

Резюме: Целта на доклада е да се обърне внимание върху задълбочаващите се процеси на полагане на труд в друга държава, което изисква трудовата миграция да бъде изследвана. Въпреки че в българското законодателство се използват термините „трудова мобилност“ и „трудова миграция“, няма научен анализ на тези правни термини. От една страна, гражданите на една държава членка не са мигранти в друга държава членка поради принципа на свободно движение и пребиваване. Тези граждани имат всички трудови права като българските граждани. От друга страна, гражданите на трети страни са изправени пред специални изисквания, когато искат да работят у нас. Към настоящия момент тези различия не са преодолені от международното и европейското право.

Ключови думи: мигранти, трудова мобилност, трудова миграция, граждани на държавите членки, граждани на трети страни.

Summary: The aim of the report is to focus on the deepening work processes in another country that requires research on labor migration. Although Bulgarian legislation uses the terms „labor mobility“ and „labor migration“, there is lack of scientific analysis of these law terms. On the one hand, nationals of one Member State are not migrants in another Member State because of the principle of free movement and residence. These nationals have all labor rights that Bulgarian citizens have. On the other hand, third-country nationals are considered as migrants and face some special requirements when they choose to work in Bulgaria. At present, such differences are not overcome by international and European law.

Key words: Migrants; Labor mobility; Labor migration; Nationals of the Member States; Third-country nationals.

1. Въведение

Според Тълковния речник на българския език „миграция“ означава преселване от едно населено място в друго или от една държава в друга. Преместването на големи групи от хора от едно място на друго е познато от най-ранните исторически периоди на човечеството, но в съвременния свят на глобализация, информационни комуникации и технологии то придобива нови измерения и значение.

В България миграцията се свързва с историческите процеси и изселническите спогодби от началото на 20 век. През 50те и 60те години на миналия век миграционните процеси протичат в рамките на държавата, като представляват миграционен поток от селата към градовете, който се оценява като отрицателен фактор за развитието на българското село. В последните десетилетия се наблюдава миграция от град към град.¹

От гледна точка на международното и на вътрешното ни право под „мигранти“ се разбират лицата, намиращи се извън държавата по произход или на гражданството си, включително лицата, търсещи убежище, бежанците и техните семейства, като миграцията в рамките на една и съща държава не е предмет на правна регламентация.²

Затова миграционните процеси, които протичат в рамките на една държава, включително трудовата миграция не са обект на разглеждане в настоящия анализ, който ще се ограничи до нормативната уредба на миграцията като процес на преместване на хора от една държава в друга и по-конкретно на трудовата миграция.

2. Понятие за трудова миграция

Икономически активното население в рамките на мигрантите по смисъла на международното право се включва в понятието „трудова миграция“.³

Трудовата миграция не може да бъде определена еднозначно като икономическо и социално явление. От една страна, трудовата миграция има положително влияние върху икономиката на региона, към който се насочват големи групи от хора в трудоспособна възраст, търсещи работа. Обикновено мигрантите пристигат от места с по-ниско заплащане, поради което тяхното включване в трудовия процес в местата с по-високо заплащане е благоприятно както за самите тях, така и за работодателите в приемащата държава. Трудовите мигранти оказват важен икономически ефект върху икономиката на района, към който се осъществява миграцията, тъй като на пазара на труда там се включат работници, свикнали да получават по-ниски възнаграждения, което снижава себестойността на произведената продукция или на предоставените услуги. От друга страна обаче, в районите, откъдето пристигат трудовите мигранти, могат да бъдат наблюдавани неблагоприятни ефекти като демографска и икономическа криза. Последица от миграционните процеси в България е фактът, че почти половината от общините имат население до 10 хиляди човека, като нараства броят на закритите селища и на селищата с население до 50 човека.⁴

Въпреки че причините за проявата на трудовата миграция са основно икономически и тя съществува обективно, в българското законодателство, което е съобразено с правото на Европейския съюз /ЕС/, се съдържа самостоятелна уредба.

¹ Цеков, Н. Миграционният поток село-град като фактор за депопулацията на българското село. Сп. Население. БАН, Институт по демография, 2015, кн. 2, с. 147; Гешев, Г. Депопулация на селските територии в България. Сп. Проблеми на географията, 1990, кн. 3, с. 3-13

² Aleinikoff, T.A. and V. Chetail. Migration and International Legal Norms. The Hague. The Netherlands. Asser Press.: 2003, p. 2

³ Маркова, П. Правата на работниците мигранти, С.:, 2008, с. 13.

⁴ Арсов, Б. Ежедневната трудова миграция – инструмент за гъвкава заетост и демографска стабилизация на малките селища. Сп. Население, БАН. 2015, кн. 2, с. 90.

3. Правна уредба

Правото на достъп до пазара на труда и правото на свободно движение в България на лица, които не са български граждани, и заетостта на български граждани в други страни се уреждат в нормативен акт, приет през 2016 г. – Закон за трудовата миграция и трудовата мобилност /ЗТМТМ/.

В тази материя като общи нормативни актове приложение намират и Законът за влизането, пребиваването и напускането на Република България на гражданите на Европейския съюз, които не са български граждани, и членовете на техните семейства /нататък съкратено „Закон за гражданите на Европейския съюз“ – ЗГЕС/ и Законът за чужденците в Република България /ЗЧРБ/.

От 2014 г. България и Румъния се включват в европейския пазар на труда,⁵ като българското законодателство е съобразено с правните актове на ЕС като: Директива 2004/38/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 29 април 2004 г. относно правото на граждани на Съюза и на членове на техните семейства да се движат и да пребивават свободно на територията на държавите членки; Директива 2011/98/ЕС на ЕП и на Съвета от 13 декември 2011 г. относно единна процедура за кандидатстване на граждани на трети държави за единно разрешение за пребиваване и работа на територията на държава членка и относно общ набор от права за работници от трети държави, законно пребиваващи в държава членка (ОВ, L 343/1 от 23 декември 2011 г.).

Актовете на международното право, които действат у нас, са фундаментът, върху който се развива и правото на ЕС, и вътрешното ни право в сферата на миграцията. Като специализирана агенция на ООН, занимаваща се с едно от основните права на човека – правото на труд, Международната организация на труда /МОТ/ е приела различни международни актове, които имат отношение към мигрантите и техните семейства и чрез които се създава регламент за преодоляване на отрицателни явления като ниско заплащане на труда, дискриминация по различни признаци при наемане на работа, създаване на неформален сектор в икономиката на приемащата държавата и други /напр. Конвенцията за правата на всички работници мигранти и членовете на техните семейства/.

Тъй като с трудовата миграция са свързани редица допълнителни въпроси – от признаването на дипломи, квалификация и правоспособност до координация на социалноосигурителните схеми и данъчното облагане на доходите,⁶ правната регламентация може да обхване и редица други нормативни актове на националното право, актове на правото на ЕС и международни договори.

Например, условията и редът за упражняване на регулирана професия в Република България се определят съгласно Закона за признаване на професионални квалификации.

⁵ Владимирова, К. Трансграничната мобилност на работната сила в ЕС. Демографски и социално-икономически измерения за България. Сп. Население. БАН, 2015, кн. 2, с. 62

⁶ Борисов, О., Т. Хубенова, М. Костова. Свободи на движение в Европейския съюз. С: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“. 2009, с. 46-49; Mihaylova-Goleminova, Savina. Challenges Facing Member States and Candidate Countries in the Field of Taxation. Sofia. Ciela. 2018, p. 81

Като част от правото на ЕС⁷ пряко приложение у нас намират и редица регламенти: Регламент (ЕС) № 492/2011 на Европейския парламент и на Съвета от 5 април 2011 г. относно свободното движение на работници в Съюза (ОВ, L 141/1 от 27 май 2011 г.), Регламент (ЕС) 2016/589 на Европейския парламент и на Съвета от 13 април 2016 г. относно европейска мрежа на службите по заетостта (EURES), достъп на работниците до услуги за мобилност и по-нататъшно интегриране на пазарите на труда и за изменение на регламенти (ЕС) № 492/2011 и (ЕС) № 1296/2013 (ОВ, L 107/1 от 22 април 2016 г.), Регламент (ЕО) № 862/2007 на Европейския парламент и на Съвета от 11 юли 2007 г. относно статистиката на Общността за миграцията и международната закрила и за отмяна на Регламент (ЕИО) № 311/76 на Съвета относно изготвяне на статистика за чуждестранните работници (ОВ, L 199/23 от 31 юли 2007 г.) и други.

4. Компетентни национални органи

Министърът на труда и социалната политика е централният изпълнителен орган, който има правомощия в материята на трудовата миграция и трудовата мобилност. Към него е създаден Национален съвет по трудова миграция и трудова мобилност, който има характер на държавно-обществен орган, тъй като в него има представители както на организациите на работодателите и на синдикални организации на национално равнище, така и на министерства, агенции, комисии и органите за местно самоуправление. В състава на съвета могат да бъдат канени за участие и представители на международни организации и юридически лица с нестопанска цел, извършващи дейности в областта на трудовата миграция, трудовата мобилност и интеграцията на чужденци. Съветът се председателства от министъра на труда и социалната политика.

За защита правата на българските работници в други държави МТСП създава служби по трудови и социални въпроси в задграничните представителства на Република България.

Контролът за спазване на законодателството се осъществява от изпълнителна агенция „Главна инспекция по труда” към министъра на труда и социалната политика, като при констатиране на нарушения се налагат административни наказания, имуществени санкции и се прилагат принудителни административни мерки.

Дирекция „Миграция“ към Министерството на вътрешните работи, Столичната дирекция на вътрешните работи (СДВР) и областните дирекции на МВР са органите, които издават удостоверения и разрешения за пребиваване на територията на Република България. Тези актове, както и отказите за влизане или пребиваване са административни и спрямо тях се прилагат производствата по Административнопроцесуалния кодекс /АПК/, доколкото специалният закон не съдържа друга уредба.

⁷ Въпросът за правото на ЕС е разглеждан от редица учени: Захариева, Ю. И. Шикова и К. Николов. Европейският съюз – история, институции, политики, С.: Институт по публична администрация и европейска интеграция, 2004; Попова, Ж., Право на Европейския съюз. С.: Институт по публична администрация и европейска интеграция, 2005; Семов, А. Система на източниците на правото на Европейския съюз. С.: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2009; Танчев, Е. Адаптиране на Конституцията на Републиката от 1991 г. към изискванията за присъединяване на България към Европейския съюз. Сп. Юридически свят, 2002, бр. 2; Тодоров, Т., Присъединяването на Република България към Европейския съюз и въпросът за промяна на Конституцията. Сп. Съвременно право, 2003, бр. 3; Христов, Х., Договорът от Лисабон – основни промени в първичното право на ЕС. В: Договорът от Лисабон. Консолидирани текстове и коментари. С.: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2009.

Спрямо лицата могат да се прилагат принудителни административни мерки, за което се издават заповеди от председателя на Държавна агенция „Национална сигурност“ и директора на дирекция „Миграция“ – МВР.

В материята на признаване на дипломи, квалификация и правоспособност и на координация на социалноосигурителните схеми правомощия имат и други административни органи. Например, съгласно чл. 5, ал. 5 от Закона за развитие на академичния състав в Република България процедурата по признаване на придобита в чужбина степен, съответстваща на образователната и научна степен „доктор“ се организира от министъра на образованието и науката чрез Националния център за информация и документация.

5. Понятията „трудова миграция“ и „трудова мобилност“

Под „трудова миграция“ и „трудова мобилност“ се разбира движението на хора с цел извършване на трудова дейност, без с допълнителна разпоредба на ЗТМТМ тези понятия да са разграничени. В отделните хипотези на ал. 1 на чл. 1 ЗТМТМ се употребяват: „достъп до пазара на труда“, „правото на свободно движение в България“ и „заетост“, като всяко от тези понятия е свързано с различна група лица. Поради това е необходимо да се потърсят евентуалните различия между посочените три понятия, употребени в чл. 1, ал. 1 ЗТМТП, както и съотнасянето им към „трудова миграция“ и „трудова мобилност“.

В общоприет смисъл под „миграция“ се разбира движението и в двете посоки – от Република България към други държави /емиграция/ и от други държави към Република България /имиграция/. Въпросът е дали по смисъла на ЗТМТП трудова миграция е всякаква форма на придвижване с цел работа от всяка една държава към друга, каквото заключение може да се направи от значението, дадено в Тълковния речник на българския език?

Въпреки че Дирекция „Миграция“ към МВР е органът, компетентен да издава документи за пребиваване и на гражданите на държави членки на ЕС и други държави с подобен статут, под „трудова миграция“ трябва да се разбира движението на лица от или към трети държави. Като се има предвид разпоредбата на § 1, т. 4 от Допълнителните разпоредби на ЗТМТП, трябва да приемем, че „трета“ е държавата, която не е държава-членка на Европейския съюз, държава – страна по Споразумението за Европейското икономическо пространство /СЕИП/, или на Конфедерация Швейцария. Ако гражданин от трета държава желае да работи в Република България или ако български гражданин желае да работи в трета държава, е налице „трудова миграция“.

Когато става дума за работа на български гражданин в държава членка на Европейския съюз, държава – страна по Споразумението за Европейското икономическо пространство, или на Конфедерация Швейцария или на граждани от изброените държави в Република България, трябва да се използва терминът „трудова мобилност“, тъй като правото на труд в този случай произтича и е неразривно свързано с правото на свободно движение и пребиваване⁸ в рамките на посочените страни и именно свободното движение най-точно може да бъде дефинирано като „мобилност“ /Глава Четвърта от ЗТМТП/.

Като част от Европейското икономическо пространство⁹ може да се разглежда и тясното взаимодействие между пазарите на труда на всички държави членки, на

⁸ Борисов, О., Т. Хубенова, М. Костова. Свободи..., с. 26.

⁹ Готрон, Жак-Клод. Европейско право. С.: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2006, с. 97 и сл.

страните от СЕИП и на Конфедерация Швейцария. В такъв смисъл е и редакцията на чл. 145 от Договора за функциониране на ЕС /ДФЕС/, в който се говори за пазари на труда, но също така за изработването на координирана стратегия за тях. Следователно без да споменава за общ вътрешен пазар на труда, съществуващ в рамките на съюза, ДФЕС посочват тясната връзка между пазарите на труда на държавите, които са част от вътрешния пазар на общността. Съгласно чл. 26, ал. 2 ЗФЕС вътрешният пазар обхваща пространство без вътрешни граници, в което свободното движение на стоки, хора, услуги и капитали е осигурено в съответствие с разпоредбите на учредителните договори. Именно от гледна точка на връзката между пазарите на труда на отделните държави е невъзможно да се говори за миграция вътре в рамките на ЕС. Миграцията изисква преминаване на граници между държавите, а в сегмента на свободно движение на хора такива граници не съществуват между държавите членки и други държави, които по силата на отделни споразумения с ЕС имат статут на държава членка.

6. Трудова миграция на чужденци /граждани от трети държави/

На гражданин на трета държава се разрешава достъп до пазара на труда, когато: има трудов договор с местен работодател; е командирован или е изпратен в рамките на предоставяне на услуги на територията на Република България; е преместен по вътрешнокорпоративен трансфер; извършва дейност на свободна практика. При кандидатстването за достъп до пазара на труда чужденецът пребивава извън територията на Република България за разлика от случаите на трудова мобилност, при които няма такова ограничително изискване.

Не се разрешава наемането на работа на незаконно пребиваващи на територията на страната граждани на трети държави. Наемането на работа на такива лица или на граждани без съответното разрешение или регистрация от Агенцията по заетостта е незаконно. Такива случаи са възможни поради това, че някои предприятия не са в състояние да плащат или се затрудняват да плащат високи заплати и използват нискоквалифициран труд, който местните работници избягват.¹⁰

Въпреки това законодателят е уредил законова фикция, която позволява на незаконно работилото лице да получи възнаграждение в рамките на определен период, а също така урежда задължението за плащане на данъци и задължителни осигурителни вноски.

Достъп до пазара на труда на работници – граждани на трети държави, се разрешава за заемането на длъжности, за които не се изисква българско гражданство, при наличието на определени условия – например, ако в предходните 12 месеца общият брой на гражданите на трети държави, работещи за местния работодател, не надвишава 20 на сто от средносписъчната численост на наетите по трудово правоотношение български граждани, граждани на други държави – членки на Европейския съюз, на държави – страни по Споразумението за Европейското икономическо пространство, или на Конфедерация Швейцария и лицата по чл. 9, ал. 1, т. 2 – 6 ЗТМТП, или 35 на сто за малки и средни предприятия. В условията на обвързана компетентност изпълнителният директор на Агенцията по заетостта издава разрешение или отказ /при наличие на хипотеза, уредена в чл. 11, ал. 1 ЗТМТП/. В условията на оперативна самостоятелност министърът на труда и социалната политика може да разрешава достъп до пазара на труда в отделни случаи извън ограниченията по чл. 7, ал. 1, т. 2. Правото на достъп до пазара на труда може да бъде отнето.

¹⁰ Маркова, П. Правата..., с. 14.

От кръга на лицата, за които се издава разрешение за работа, се изключени някои категории – например тези, които: имат разрешение за дългосрочно или постоянно пребиваване у нас; предоставено право на убежище или с предоставена международна закрила; са членове на семейство на лица с дългосрочно или постоянно пребиваване, с право на убежище или международна закрила, на български граждани, на гражданин на държава – членка на Европейския съюз, на държава – страна по Споразумението за Европейското икономическо пространство, или на Конфедерация Швейцария и т.н.

В отделни раздели законодателят е уредил: Единно разрешение за пребиваване и работа /за гост-преподаватели, лектори, артисти, спортисти, треньори и др./; Синя карта на ЕС /за висококвалифицирани работници/; статута на сезонни работници, лица, преместени при вътрешнокорпоративен трансфер, научни работници, студенти, стажанти, лицата, извършващи дейност на свободна практика.

Притежателите на Единно разрешение за пребиваване и работа, на Синя карта на Европейския съюз и членовете на техните семейства, на разрешение за сезонен работник, гражданите с разрешено дългосрочно или постоянно пребиваване са равнопоставени на българските граждани по отношение на редица права, сред които: достъп до информация за обявени свободни работни места; ползване на посредничество по информиране и наемане на работа; заплащане на труда, работно време и почивки, прекратяване на трудовото правоотношение, минимална възраст за започване на работа, участие в колективното трудово договаряне; безопасност и опазване на здравето при работа и други. Останалите категории чужденци се ползват от част от правата по чл. 49, ал. 2 ЗТМТП.

7. Трудова мобилност на гражданите на държави членки, държави от СЕИП и Конфедерация Швейцария

Свободата на движение, която е основен принцип, залегнал в учредителните договори на ЕС /чл. 20, т. 2, б. „а“, чл. 21 ДФЕС/, дава право на гражданите на държавите-членки и на членовете на техните семейства да се движат свободно на територията на всички държави членки, да търсят и намират работа в тях /чл. 45 ДФЕС/. Правото на влизане и правото на пребиваване в страната на гражданин на ЕС или на член на семейството му, а оттам и правото на труд могат да се ограничават по изключение и на основания, свързани с обществения ред, обществената сигурност и общественото здраве /чл. 45, т. 3 ДФЕС/.

Съгласно чл. 49, ал. 1 ЗТМТП гражданите на друга държава-членка на Европейския съюз, на държава – страна по Споразумението за Европейското икономическо пространство, или на Конфедерация Швейцария, които са упражнили правото си на свободно движение, включително когато са командировани или изпратени в рамките на предоставяне на услуги, при пребиваването си в Република България имат всички права и задължения според българските закони и международните договори, по които Република България е страна, с изключение на тези, за които се изисква българско гражданство. Например, от възможните позиции, заемани от граждани на ЕС и членовете на техните семейства, са изключени съдия, прокурор, следовател и държавен служител в МВР – съгласно чл. 162 от Закона за съдебната власт за съдия, прокурор и следовател може да се назначи лице, което има само българско гражданство, като същото изискване е въведено и за държавен служител в Министерството на вътрешните работи /чл. 155, ал. 1, т. 1 от Закона за МВР/.

Гражданин на ЕС или член на неговото семейство, който не е гражданин на ЕС, пребивава в Република България с валидна лична карта или валиден паспорт за срок

до три месеца. След изтичането на този срок лицето трябва да подаде заявление за получаване на продължително или постоянно пребиваване, за което му се издава удостоверение за гражданите на ЕС или карта за пребиваване от дирекция „Миграция“ – МВР, Столичната дирекция на вътрешните работи или областните дирекции на МВР. Продължителното пребиваване е за срок до пет години. Гражданин на Европейския съюз получава удостоверение за постоянно пребиваване в различни хипотези като например трябва да е работил през последната една година към момента на прекратяване на договора като работник или на дейността му като самостоятелно заето лице, навършил е пенсионна възраст или по отношение на него е налице основание за поранно пенсиониране и е пребивавал непрекъснато в Република България повече от три години.

При повечето хипотези, за да получи едно лице право на пребиваването, трябва да е полагало труд по трудово правоотношение или като самостоятелно заето лице.

На работник или на самостоятелно заето лице се приравняват някои групи лицата – например тези, които са в състояние на намалена неработоспособност поради заболяване или злополука; регистрирани са като безработни в дирекция „Бюро по труда“ съгласно Закона за насърчаване на заетостта, след като са работили определено време или са прекратили дейност като самостоятелно заето лице; започнали са професионално обучение, като възможностите за професионална квалификация са предвидени и в учредителните договори /чл. 166 ДФЕС/.

Когато работникът или самостоятелно зетото лице има право на постоянно пребиваване, членовете на семейството му, които живеят заедно с него в Република България, независимо от гражданството им, също имат право на постоянно пребиваване.

8. Заключение

Като общ извод можем да посочим, че правната уредба, която се прилага в Република България, е сравнително нова и отговаря на съвременното състояние на пазарите на труда у нас и в другите държави членки. Въпреки принципа на държавния суверенитет, който националната държава съблюдава, Република България е въвела изискванията, уредени в международното и европейското право, гарантиращи в значителна степен равно третиране на мигрантите при упражняването на труд, включително и като самонаето лице. Доколкото съществуват различия в правното положение на мигрантите и гражданите на държавите членки на ЕС, те се определят от принципите, залегнали в учредителните договори на съюза. Тези принципи гарантират съществуването на европейско икономическо пространство, част от което са и пазарите на труда на държавите членки.

Литература:

1. Арсов, Б. Ежедневната трудова миграция – инструмент за гъвкава заетост и демографска стабилизация на малките селища. Сп. Население, БАН. 2015, кн. 2
2. Борисов, О., Т. Хубенова, М. Костова. Свободи на движение в Европейския съюз. С: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“. 2009;
3. Владимирова, К. Трансграничната мобилност на работната сила в ЕС. Демографски и социално-икономически измерения за България. Сп. Население. БАН. 2015, кн. 2;

4. Гешев, Г. Депопулация на селските територии в България. Сп. Проблеми на географията, 1990, кн. 3;
5. Готрон, Жак-Клод. Европейско право. С.: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2006;
6. Захариева, Ю. И. Шикова и К. Николов. Европейският съюз – история, институции, политики, С.: Институт по публична администрация и европейска интеграция, 2004; Попова, Ж., Право на Европейския съюз. С.: Институт по публична администрация и европейска интеграция, 2005;
7. Маркова, П. Правата на работниците мигранти. С.:, 2008
8. Семов, А. Система на източниците на правото на Европейския съюз. С.: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2009;
9. Танчев, Е. Адаптиране на Конституцията на Републиката от 1991 г. към изискванията за присъединяване на България към Европейския съюз. Сп. Юридически свят, 2002, бр. 2;
10. Тодоров, Т., Присъединяването на Република България към Европейския съюз и въпросът за промяна на Конституцията. Сп. Съвременно право, 2003, бр. 3;
11. Христов, Х., Договорът от Лисабон – основни промени в първичното право на ЕС. В: Договорът от лисабон. Консолидирани текстове и коментари. С.: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2009;
12. Цеков, Н. Миграционният поток село-град като фактор за депопулацията на българското село. Сп. Население. БАН, Институт по демография, 2015, кн. 2;
13. Aleinikoff, T.A. and V. Chetail. Migration and International Legal Norms. The Hague. The Netherlands. Asser Press.: 2003;
14. Mihaylova-Goleminova, Savina. Challenges Facing Member States and Candidate Countries in the Field of Taxation. Sofia. Ciela. 2018.